فەزای گێڕانەوەیی لە هەقایەتی فۆلکلۆری کوردیدا

(PP 37 - 46)

http://dx.doi.org/10.21271/zjhs.22.2.3

پ.د.هیمداد حوسێن بەکر

زانکۆی سەلاحەدین/ کۆلێژی پەروەردە

بەشی زمانی کوردی

Hemdad9@yahoo.com

م.محەمەد ئەحمەد حەسەن

زانکۆی سەلاحەدین/ کۆلێژی پەروەردە-شەقڵاوە

بەشی زمانی کوردی

mohammed.hasan@su.edu.krd

وەگـــــرتن : 2017/06/20

پەسندکردن : 2017/08/13

بڵاوکردنەوە : 2018/03/26

پوختە

ئەم توێژینەوەیە هەوڵدانە بۆ لێکۆڵینەوە لە دەقێکی کۆنی وەکوو هەقایەتی فۆلکلۆری کوردی بە کەرەسە و مێتۆدی نوێ. ئەمەش هەنگاوێکی تازەیە بۆ ئەوەی ئێمە بنیاد و توخمی ژانری نوێ لەناو ژانری کۆندا بدۆزینەوە. سنووری توێژینەوەکەمان کارکردنە لەناو توخمێکی گرینگی وەکوو فەزا لەناو دەقی هەقایەت، بۆ ئەمەیش پەنامان بۆ ئیشکردن لەبارەی دوانەدژوازەکان بردووە. ئامانجی توێژینەوەکە سەلماندنی ئەو تیۆریەیە، کە دەتوانین بە کەرەسە و مێتۆدی نوێ لەبارەی دەقی کۆن کاربکەین، بەو هۆیەوە دەتوانین گەلێک کەلێن و تەکنیکی نوێ لەو دەقە کۆنانە کشف بکەین. مێتۆدی توێژینەوەکە بریتییە لە مێتۆدی سیمیۆلۆژیا ئەویش بۆ لێکدانەوەی ئەو نیشانە و هێمایانەی لەناو دەقدا هاتوون. بنیاتی توێژینەوەکە لە دوو بەش پێکهاتووە. بەشی یەکەم بەناوی چەمك و زاراوەی فەزا، هەوڵێکە بۆ دیاریکردنی چەمک و زاراوەی فەزا لە ڕووی تیۆرییەوە. هەرچی بەشی دووەمە، بە ناوی فەزای دوانە دژوازەکان لە هەقایەتی فۆلکلۆری کوردیدا، بەشێکی پراکتیکییە بە نموونەی هەقایەتی فۆلکلۆری کوردی. واتە لێرەدا ڕۆڵێ هێندێ لە دوانە دوازەکانی وەکوو: وەستاو/جولاو، باو/ نامۆ، جووڵانەوە/ ڕۆیشتنمان لە هێنانەدی فەزای گێڕانەوە شیکردۆتەوە

پێشەکی

هەمووومان لە ناو جۆرێک لە فەزادا دەژین، کەواتە فەزا پێوەندی ڕاستەوخۆی بەسەر ژیان و بیرکردنەوە و هەڵسوکەوتی ئێمەوە هەیە. هەقایەتی فۆلکلۆری کوردیش وەکوو دەقێکی گێڕانەوەیی ڕووداوەکانی لەناو شتێکی بەتاڵدا ڕوونادەن، بەڵکوو فەزایەك هەیە ڕووداوەکان لە چوارچێوە دەگرێت. ئەم توێژینەوەیەی ئێمە (فەزای گێڕانەوەیی لە هەقایەتی فۆلکلۆری کوردیدا) هەوڵێکە بۆ توێژینەوەلە چەمکێکی نوێی وەکوو فەزا لە دەقگەلی کۆنی وەکوو هەقایەتی فۆلکلۆری.

توێژینەوەکەمان لە دوو بەش پێکهاتووە. بەشی یەکەم بەناوی چەمك و زاراوەی فەزا، هەوڵێکە بۆ دیاریکردنی چەمک و زاراوەی فەزا لە ڕووی تیۆرییەوە. هاوکات دەستنیشانکردنی بۆچوونی فەیلەسووفان و توێژەران بە درێژایی مێژوو لەبارەی ئەم چەمکەوە. هەرچی بەشی دووەمە، بە ناوی فەزای دوانە دژوازەکان لە هەقایەتی فۆلکلۆری کوردیدا، بەشێکی پراکتیکییە بە نموونەی هەقایەتی فۆلکلۆری کوردی. واتە لێرەدا ڕۆڵێ هێندێ لە دوانە دژوازەکانی وەکوو: وەستاو/جوڵاو، باو/ نامۆ، جووڵانەوە/ ڕۆیشتنمان لە هێنانەدی فەزای گێڕانەوە شیکردۆتەوە. لە کۆتاییدا گەیشتووین بە چەند ئەنجامێك و لەگەڵ لیستی سەرچاوەکان.

بەشی یەکەم: چەمک و زاراوەی فەزا

چەمکی فەزا مێژووویەکی درێژی هەیە، جونکە لەزۆر باردا لەگەڵ شوێن و کات بەیەك شت دادەنرێن بەتایبەتی لەگەڵ شوێندا. مەبەستیشیان لەوە ئەوەیە خەڵك لەسەر شوێنێك، لە ناوەندێک دەوەستی و کار دەکا. کەواتە فەزا گوزارشتە لە پێگەیەك. لێرەدا فەزا چوارچێوەیەکە، یان کەشوهەوایەکە شتەکانی لەناودا دوجووڵێن، ئەم کەشوهەوایە کاریگەری ڕاستەوخۆی لەسەر بە هونەریکردنی دەقەکە هەیە. هاوکات کاریگەری لەسەر دەروون و خەیاڵ و چێژی خوێندنەوەی خوێنەر هەیە. بۆیەیش زۆر جار لەگەڵ شوێن و کات تێکەڵ کراوە. ((ڕەخنەگرە ئینگلیزەکان لەگەڵ ئەم فراوانیەی فەزادا نەبوون، چونکە وشەی Place/ space شوێن یان فەزا بە تەنیا نەبوو، وشەیەکی دیکەی وەکو location بە واتای پێگە بۆ گوزارشتکردن لە شوێنێکی دیاریکراو بۆ ڕووداوێك، یان بوونی شتێك.)) [قاسم،١٩٨٤،ل٧٥] لەگەڵ دادەنا. لێرەوە ڕەخنەگرانی کلاسیك بە بەکار هێنانی وشەی (شوێن/Place) بۆ گوزارشتکردن لە هەموو جۆرەکانی شوێن ڕازیبوون. بەڵام دواتر فەرەنسییەکان تەنیا بەو وشەیە بۆ گوزارشتکردن لە فەزا ڕازی نەبوون، بۆیەیش لەجیاتی ئەوە وشەی (Lieu)، کە بە واتەی (Space) دێت بە کاریان هێنا. بەمەیش بە شێوەیەکی وردتر و باشتر گوزارشتیان لە واتای فەزا کرد. لەلایەکی دیکە پێگە (location) نرخێکی مەعنەویی و پلەیی لە ژیاندا هەیە. کەواتە

فەزا فراوانتر و گشتیترە، شوێن وەکو بەشێکە و زیاتر دیاریکراوە. کەواتە شوێن بە ڕۆڵگێڕانەکەی دەبێتە بەشێک لە فەزا، فەزایش بێ شوێن نایەت، هەروەک دەڵێن فەزا جەوهەری شوێنە، کەواتە ناتوانین جیاوازییەکی تەواو لەنێوانیاندا بکەین. بەپێی تێڕوانینە نوێیە ڕۆژئاواییەکە ((شوێن جەستەی فەزایە، لە کاتێکدا فەزا زیندوویی پێدەبەخشێت.)) [ستیتی،٢٠١٣،ل٦٠] واتە فەزا ڕووح و جووڵێنەری شوێنە. ئەگەر لە ئەفسانەکانی کۆن بنۆڕین، شوێن و پێگەی خواوەندەکان لە ئاسمان، چیایە. ئەو شوێنانەیش شوێنی بەرجەستە نین، واتە پانتاییەکی دیاریکراویان نییە، هاوکات زۆرێک لە خواوەندەکان لە چوار وەرزی ساڵ، وەکو جوانی، هێز، تورەیی، باو باران تێیدا خۆیان بەرجەستە دەکەن. هەموو ئەو ناوانە گوزارشتن لە شوێنی بەرز، واتە بەڕێوەبردن و فەرماندان لە شوێنی بەرزەوە دەکرێت. هاوکات نشتیمانی خواوەندەکان لە ئاسمانە، ئەمەیش نیشانەی نموونەیی و باڵاییە. کەچی نشتیمانی مرۆڤەکان سەر زەوییە، ئەوە مرۆڤەکانە فەرمانڕەواییان بەسەردا دەکرێت، هەرچی خاسیەتی لاوازی هەیە بە مرۆڤ دراوە. کەواتە دوو جۆر فەزا لە ئەفسانەکانی کۆندا هەیە، یەکیان فەزای ئاسمانە، ئەویدیکەیان فەزای سەرزەوییە. لەنێوان هەردووکیاندا فەزایەکی دیکە هەیە، بۆ نموونە کاتێك مرۆڤ دەمرێت ڕووحەکەی لە جەستەوە لە ئاستی زەوییەوە بۆ ئاسمان بەرز دەبێتەوە، بە فەزای نێوان ئاسمان و زەوییدا تێپەڕ دەبێت.

ئەگەر بۆ بۆچوونە فەلسەفییەکان لەبارەی فەزاوە بگەڕێینەوە، دەبێ ئاماژە بە بۆچوونی فەیلەسووفەی کۆنی یۆنانی "تالیس" لە سەدەی شەشی پێش زایین بکەین. ((ئەم فەیلەسووفە بڕوای وایە ماددەی سەرەکیی لە گەردوون ئاوە.)) [اکستنر،٢٠٠٣،ل١٨] ئاشکرایە ئاویش ماددەیەکی هەستپێکراوە، واتە دەتوانین ببینین و دەستی لێبدەین. کەواتە ئەو ماددەیەی، کە گەردوون و کۆی بوونەکانی لێ دروستکراوە. بەڵگەیشی بۆ ئەوە ئەوەیە، ئاو بەشێکە لە هەموو شتێك لە زەوی، لە لەشی مرۆڤ و ئاژەڵ...تاد. ئەم بۆچوونە لەگەڵ ئایەتێکی ناو قورئان یەکدێتەوە، کە باسی ئەوە کراوە هەموو شتێك لە ئاو دروستکراوە. لێرەوە ئاو دەبێتە یەکەم ماددەی پێکهێنەری فەزاکان، بەتایبەت ئەو فەزایانەی هەستیان پێدەکەین. هەرچی فەیلەسووف "ئەناکسیماندێرس"ە دژی بۆچوونەکەی پێشتر دەوەستێتەوە، کە ئاو بنەڕەتی هەموو بوونەکان بێت. ئەم فەیلەسووفە بڕوای بە بێکۆتایی و بێسنووری لە گەردووندا هەیە. ئەم فەیلەسووفە ((ئەو هەستپێکراوەی تالیس ڕەت دەکاتەوە و باوەڕی بە ناهەستپێکراو هەیە. کاریگەری زۆری لەسەر هزرمەندان دانا، هاوکات نەخشەیەکی بۆ جیهان کێشا، ئەمەیش بەڵگەیە لەسەر گرینگیدانی بە فەزا.)) [حرب،١٩٧٩،ل٢٨] کەواتە فەزا لای ئەم فەیلەسووفە هیچ سەرەتا و کۆتاییەکی نییە. ئێمە لەناو فەزایەکدا دەژین، کە ناتوانین کۆتایی و سنوورەکەی دیاری بکەین. دەبینین پیش ئەم فەیلەسووفانە، کە سەر بە قوتابخانەی ئایۆنین، بیەمەندان لەبارەی خواوەندەکانەوە قسەیان کردووە، بەڵام لەگەڵ هاتنی ئەم فەیلەسووفانەی قوتابخانەی ئایۆنی، خواوەندەکان لە جووڵەی ماددەکانەوە بەرجەستە دەبن. کەواتە توێژینەوەکان چیتر لەبارەی ئاسمانەوە نەبوو، بەڵکو هاتن لەو شتانەی لەسەر زەوین و بەرجەستەن وەکو: ئاو، هەوا، خاک و ئاگر...تاد دەکۆڵیەوە، دیالۆگیان لەبارەوە دەکرد. لەم ڕێیەوە ڕێیان بۆ زانستی سروشت و توێژینەوە لێی خۆشکرد. بەڵام نابێ ئەوەمان بیربچێت ئەم چەمک و بۆچوونە فەلسەفیانە شێوەیەکی سادەی بۆچوونن لەبارەی فەزاوە لەچاو پێناسە و چەمکی نوێ بۆ فەزا.

ئەگەر ئایۆنییەکان چەمکی فەزایان لە چوارچێوەی ماددەی هەستپێکراو و هەستپێنەکراودا کورت کردبوویەوە، ئەوا تێڕوانینی فیساگۆرسییەکان ((چەمکی فەزا لەناو ئەو تیۆریانەی، کە ژمارە دەکەنە ڕەگەزی یەکەمینی گەردوون دەبیننەوە. لە بۆچوونەکانیاندا لەبارەی بۆشایی فەزاکان ئەوەیان درککرد، کە هێندێ دوانەی دژواز لە فەزادا هەیە وەکو ناکۆتایی هەوا و بۆشایی.)) [اکستنر،٢٠٠٣،ل١٨] لەم بۆچوونەوە دەزانین ئەوان وردتر لە چەمکی فەزا دەنۆڕن، ئەویش بە لێ سەندنەوەی ماددییەت لە فەزا، هاوکات فەزا هەمیشە ئامادەیی هەیە و وەکو پێکهاتەیەکی گەردوونی تەماشا بکرێ.

"ئەفلاتوون" وەکو دیارترین فەیلەسووفی سەردەمی خۆی، بڕوای وایە ((فەزا هەستی پیدەکری بەڵام نابیندرێت، ڕەگەزێکی سەرەکیی بووونە، سێستەمێکی خاوەن ڕەهەندە، شوین بۆ هەموو ئەو شتانەی لە بوون دەردەکەون دابین دەکا، هەرچی شوێنە پێگەیەکی سەربەخۆیە بۆ ئەو شتانەی لەناو فەزادا هەن.)) [الخفاجی،٢٠٠٣،ل5] ئەم فەیلەسووفە پیداگری لەسەر ڕەگەزە پێکهێنەرەکانی گەردوون دەکاتەوە، بەتایبەتی ئەو چوار ڕەگەزەی، کە پێش خۆی بە ڕەگەزی پێکهێنەری گەردوون دادەنران، ئەوانیش: ئاو، ئاگر، خاك، هەوا بوون. هەریەک لەمانە بەپێی جووڵە و دیاریکردنی گەردیلەکانیان لەسەر شێوەیان فەزایەك دروست دەکەن. هەرچەندە لە بۆچوونەکەی ئەم فەیلەسووفەدا شتێکی عەقڵانیمان لەسەر شێوەیەکی ئەندازەیی بۆ ڕەگەزە پێکهێنەرەکانی سروشت و گەردوون ناداتێ. لەلایەکی دیکە هێشتا تێکەڵاوی لەنێوان فەزا و شوێن لای ئەم فەیلەسووفە دەبیندرێت.

هەرچی "ئەرستۆ"یە وردتر و لۆژیکیتر لە جیاوازی نیوان شوێن و فەزا وەکو لایەنی تیۆری دەڕوانێت. ئەم فەیلەسووفە جیاوازیان وەکو لەبەرکردنی جل بۆ تاقیکردنەوە دەبینێ. شوێن وەکو جلەکە وایە، سنوورەکەی تا ڕووتی و پێستی مرۆڤە، بەڵام فەزا

سنووری ناوەوەی هەیە. واتە شوێن دیواری دەرەوەی بابەتە و بەسەردەچێت، یان لەناو دەچێت. هەرچی فەزایە لەناو ناچێت و دەمێنێت، بۆیەیش کارەکتەر هەمیشە فەزایەکی دیاریکراوی هەیە، بەڵام شوێنێکی جێگر و دیاریکراوی نییە، زوو زوو شوێنەکان دەگۆڕێت. هاوکات گرینگی زۆر بە جووڵە و گۆڕانکاری دەدات. ((جووڵە لە سێ چەمکی چۆنیەتی، بڕ و شوێن دەبینێتەوە.)) [غالب،١٩٨٨،ل٣٦] ئیشکردنە لەسەر چۆنیەتی جووڵەکە، چەندێتی و بڕی جووڵەکە، کە زۆرە یان کەمە و لە چ شوێنێکە، جوولەیش ڕاستەوخۆ بە شوێنەوە بەستراوەتەوە. لەلایەکی دیکە بە بڕوای ئەم فەیلەسووفە هێندێک وێناکردنی تایبەت بە جووڵە لە مێشکی خەڵکدا هەن، ئەوانیش: بێکۆتایی، شوێن، بەتاڵ و کاتن. بەهۆی ئەم بۆچوونەوە روون دەبێتەوە جیاوازی لەنێوان شوێن وەکو پێکهاتەیەکی ماددی، فەزاش وەکو بەتاڵی هەیە.

لە سەدەکانی ناوەڕاستدا بابەتی ئەوەی فەزا ڕێژەییە، یان ڕەهایە دێتە ئاراوە. "دیکارت" لە کتێبی (بنەماکانی فەلسەفە)دا لە ساڵی (١٦٤٤)دا دەڵێت: ((جیاوازی لەنیوان ماددە و فەزادا نییە، جیاوازییەکەی ئەرستۆ لەنێوان شوێن و فەزادا جیاوازییە لە فیکر، ناتوانین درێژی و پانی و قووڵی فەزا دیاری بکەین.)) [اکستنر،٢٠٠٣،ل٢٠] لەم بۆچوونەوە دەبێ ئەوەمان لەبەر چاو بێ، نابێ بە تەنیا لە چمکی فەزا بنۆڕین، چونکە بە تێروانین لە بۆچوونەکان لەبارەی فەزا و شوێنەوە، دەبینین پێوەندی بەناویەکداچوویان هەیە. هیچ یەکیان بەبێ ئەویتر دەرناکەوێ، هەریەکەیان کۆمەڵی بارودۆخ بەڕێوەیان دەبات، ئەو بارودۆخانە ڕۆڵیان لە بەیەکەوە بەستنی هەردوو چەمکەکەدا هەیە. واتە بەردەرخستنی ئەو بارودۆخانە ڕێژییبوونی هەریەکەیان دەردەکەوێت.

هەرچی "جۆن لۆك"ە لە کتێبەکەیدا بە ناوی (نامەیەك لە تێگەیشتنی مرۆڤەوە) لە ساڵی (١٦٩٠)دا دەڵێت: ((فەزا ماوەی نێوان دوو پنتە، هەرچی شوێنە پێوەندی ماوەی نێوان پنتێك، یان دوو پنت زیاترە.)) بەم واتایە لە فەزادا تەنیا دوو پنتمان هەیە و ماوەی نێوانیان بە فەزا هەژمار دەکرێ، هەرچی شوێنە لە دوو پنت زیاترمان هەیە، چونکە شوێنەکان لە گۆڕاندان. لێرەدا چەمکی کاتیش خۆی دەخزێنێتە نێوان چەمکی فەزا و شوێن، چونکە لێرەدا کات هیچ واتایەکی نابی ئەگەر فەزا نەبێت، لەبەرئەوەی دوو پنتمان هەیە، ئەو دوو پنتە دەبێ ماوەیەك(مسافە) لەنێوانیاندا هەبێ. ئەو ماوەیە فەزایەکە، نێوانی دوو پنتەکەیش بە کات دەپێورێت کەواتە ئەگەر بۆشایی و فەزایەک نەبێت بۆ ئەوەی ماوەیەک(مسافە) دروست بکات، چۆن نێوان یان ماوەی ئەو ماوەیە (مسافە) دەپێورێ. کەواتە فەزا بە درێژەدان و بەردەوامی جوداکرێتەوە، لێرەوە دەردەکەوی فەزا لە شوێن وەکو چەمک فراوانترە.

"گریماس" ئەو ((کاتە ڕەتدەکاتەوە، کە لە دەرەوە گوتار ئاراستە دەکات، باوەڕی بە فەزای ناوەوە بۆ گوتار هەیە.)) [المرابط،٢٠١٠،ل١٤٣] لەمەوە دەردەکەوێ چەمکی فەزا چەمکێکی هەمەکییە، ناتوانین تەواو دیاری بکەین، چونکە پێوەندی بە توخم و هونەرەکانی دیکەی گێڕانەوە هەیە. تەنانەت فەزا کاریگەری لەسەر چۆنیەتی ڕاڤەکردن لەلایەن خوێنەر دەبێت، ئەویش بەو پێوەندییە دینامیەی خوێنەر لەگەڵ دەقدا هەیەتی. هاوکات فەزا لە گێڕانەوەدا تەنیا بە بوونی خوێنەر خۆی لەناو دەقدا ئاشکرا دەکات، بەمەیش شێوەی فەزای گێڕانەوە تەواو و کامڵ دەبێت.

"جیرار جینێت" فەزای گێڕانەوە/ ڕۆمان بە لایەنی دەلالی پێوەست دەکات. لە کتێبەکەیدا (وێنە١) پارێکی تایبەت بەناوی (فەزا و زمان) تەرخان دەکات. لەوێدا لەباری فەزای ڕۆمان/ گێڕانەوەی نوێ دەپەیڤێت. فەزای ڕۆمان/ گێڕانەوە لە یەکێتیی نێوان ((زمان، بیرکردنەوە و هونەری هاوچەرخدا دەبینێتەوە، ئەمانە چوارچێوەیەکی گشتی بە چمکی فەزا دەبەخشن.)) [Genetee,1966,p:101] زمان بوونێکی زیندووە، واتە بەردەوام دەگۆڕێ و گەشە دەکات، وەکو شێوازی ژیانی خەڵکی بەپێی سەردەمەکان دەگۆڕێت. کەواتە دیاردەکان، کەرەسەکان دەلالەتی تازە وەردەگرن، ئەویش بەهۆی گۆڕانی سەردەم و گەشەکردنی زمانەوە. لێرەدا واتای تازە بۆ فەزا بریتیی دەبێت لە فەزا شێوازی ژیانە. بە بڕوای ئەم ڕەخنەگرە بە هۆی شێوازی ژیانەوە دەلالەتی تازە پەیدا دەبن، بۆیەیشپتر گرینگی بە زماندا گوایە کۆمەڵە وێنەیەکە. هەرچەندە ئەم بۆچوونە پتر ژانری شیعر دەگرێتەوە، چونکە لە شیعردا وێنەکان پتر دەلالەتیان هەیە. واتە لە شێعردا گرینگی بە دروستکردنی وێنە دەدرێت بۆ ئەوەی ئێستاتیکایەك بە دەقەکە ببەخشرێت. هەرچەندە ئەمە لە گێڕانەوەشدا هەیە، بە بەڵگەی ئەوەی ئەم ڕەخنەگرە باس لە وشە دەکات، بەوەی وشە دوو ڕەهەندی هەیە، ڕەهەندێکی فەرهەنگی (قاموسی) و ڕەهەندی دەلالی، بەمەیش بونیادی فەزای دەلالی پێکدەهێنێت. بە بڕوای ئەم ڕەخنەگرە ((فەزا لە دوو ڕەگەز پێکدێ، ئەوانیش دەلالەت و وێنەن.)) [ژینیت،٢٠٠٢،ل١٦] لە یەکەمیاندا فەزایەکی دەلالی دروست دەبێت، وەکو لە سەرەوە باسمان کرد، ئەویش بەرهەمی دەلالەتی فەرهەنگی و دەلالەتی خواستنە. هەرچی دووەمە ڕەمزێکە لە زمانی ئەدەبیدا پێوەندی بە واتاوە هەیە، چونکە دەقە ئەدەبییەکان بە خوازە و وێنەکان سەرشارن، لە هەردوو بارەکەدا فەزای دەق پێوەستە بە واتای دووەمی وشەوە.

"گریماس" لەگەڵ "ژینێت" بەرانبەر چەمکی دالی فەزا هاوڕایە، واتە فەزا بونیادێکی دەلالی هەیە. کەواتە بونیادی دیکە لە دەرەوەی دەق هەیە، کە بونیادی قووڵی دەقە. لێرەدا مەبەستمان لە دەرەوەی دەق ئەوەیە دەبێ لە دەرەوەی دەق بۆ واتای دەلالی

وێنە و وشەکان بگەڕێین. لەم ڕێیەوە پێوەندنی نێوان دال وەکو ڕووی ئاشکرا و دەرەوە و مەدلوول وەکو ڕووی نادیار و ناوەوەی دەقمان بۆ دەردەکەوێت. ئەم تیۆرزانە لە چوارچێوەی تۆبۆلۆجیا(زانستی بۆشایی) لە فەزا دەکۆڵێتەوە. ئەم زانستە گرینگی بەو خاسیەتە ماتماتیکیانە دەدات، کە لە بۆشاییەکەوە بۆ بۆشاییەکەی دیکە دەگوازرێنەوە. کەواتە لە ڕێی زمانی وەسفکراوەوە (بەوەی وشە کۆمەڵێ نیشانەی دالییە)، ئێمە دەتوانین پێوەندی وشەکان و لە ئاستێکی گەورەتردا پێوەندی دەقەکە لەگەڵ نیشانە و دالەکان لە دەرووبەری دەرەوەی دەق بدۆزێتەوە. کەواتە ((دەلالەتی فەزایی بەرهەمی جووتبوونەوەی دال و مەدلوولە، بەمەیش دوو لایەنی هاوتامان دەبێت، ئەوانیش: دالی فەزایی و مەدلوولی ڕۆشنبیری.)) [Greimas,1976,p:11] سیمیۆلۆژیای فەزا کار لەبارەی دیاریکردنی بارودۆخی بونیادی شتەکان دەکات، ئەویش وەکو کارێکی تۆبۆلۆجیانە بۆ ئەوەی هەردوو ڕەهەندەکەی سەرەوە هاوسەنگ بن. لەلایەکی دیکە گرینگی بە وەسف و ڕاڤەی زمان دەدات، هاوکات جیاوازی ماوەی نێوان دژوازەکان دەپارێزێ، چونکە لە ڕێی ئەم دوانەدژوازانەوە واتا بەرهەم دێت. ئەو ماوەیەی دوو دوانەی دژواز لەنێوان خۆیاندا دروستی دەکەن، فەزایەکە بۆ ئەوەی بەردەوام لەناو بەرهەمهێنانی واتادا بین. فەزای تەوبیقی لای "گریماس" پشت بە کۆمەڵێ پێوەندی بەرانبەری دەبەستێت، ئەم پێوەندیانە ئارەزوویەکی دیاریکراو لای خود(کارا) بۆ هەنگاونان بەرەو ئامانج(بابەت) دروست دەکەن. کەواتە خود(کارا) شوێنێکی دیاریکراو بۆ خۆی دیاری دەکات، بە واتایەکی دیکە ڕۆڵێك دەنوێنیت، ئەو ڕۆڵەیش لە چوارچێوەی دوانە دیارەکانی سیمیۆلۆژیان، ئەوانیش: نێرەر/بۆنێردراو، یارمەتیدەر/بەرهەڵستکار، کارا/بابەت.

ئەگەر وەکو ڕوانینێکی تۆبۆلۆجیانە وەك "گریماس" دیاری کردووە لە فەزا بنۆڕین، ئەوا دەبی هەوڵی دۆزینەوەی واتا لە ئاستی ناوەوە، یان بونیادی قووڵی دەق بدەین. دەبێ ئەوەمان لەبەر چاو بێ ئەمە تەنیا لە چوارچێوەی مەدلوولی ڕۆشنبیریی دەرناکەوێ، چونکە بە بڕوای "گریماس" بونیادی پێکهاتەیی گوتار زۆرجار تووشی گۆڕان دەبێت، ئەویش بەهۆی بە کار هێنانی زمان لەسەر ئاستی تاك. واتە ئەو تاکە لە چ پێگە و دەورووبەرێکدا ئەو مەدلوولە وەکو گوتارێک دادەمەزرێنێ. "گریماس" پێداگری لەسەر ئەوە دەکات، کە زمان لە هەموو دەلالەتە بەرانبەرییەکان بەشێوەیەکی بابەتی وەکو فەزایەك بۆ وەرگر خۆی بەرجەستە دەکات. کەواتە فەزا لای "گریماس" واتای بابەتیبوون دەدات. لێرەدا هەوڵدەدەین فەزای گێڕانەوەیی هەقایەتی فۆلکلۆری کوردی لە ڕێی کۆمەڵێ دوانەی دژوازەوە دیاری بکەین.

بەشی دووەم: فەزای دوانەی دژواز لە هەقایەتی فۆلکۆری کوردیدا

١. فەزای جووڵاو/ وەستاو

مەبەست لە وەستاو/جووڵاو هەموو ئەو شوێنانەن، کە جێگرن و ناتوانن بجووڵێندرێن. ئەو شوێنە جێگرانە بەرانبەر ئەو شت و شوێنە جووڵاوانەی تر فەزایەکی هونەری دروست دەکەن. لە هەقایەتی (جامی جیهانبین)دا، سوڵتان مەحموود ڕۆژێك جلی دەرویشایەتی لەبەر دەکا بۆ ئەوەی بزانی دەنگوباسی شار چۆنە. ڕێی دەکەوێتە گۆڕستانێك، دەبینی کوڕێك و پەرییەك لەسەر گۆڕێك خەریکن یاری دەکەن. ((بەرەو قەراغ شار دەکەوێتەڕێ و لەوێوە دەچێتە گۆڕستانی شار و لە دوورەوە تەماشا دەکا لەبن دارێکا کوڕێك و پەرییەک لەپاڵ گۆڕێکدا پێکەوە دانیشتوون و خەریکن یاری نەرد دەکەن. سوڵتان مەحموود بە جاری شێت و شەیدای پەری دەبێ و بە ئەسپایی خۆی دەگەیەنێتە پاڵ کێلی گۆڕەکە بەبێ ئەوەی ئەوان ئاگایان لێ بێت.)) [تۆفیق،٢٠٠٠،ل٣٠٨] لە سەرەتادا دەبی لە ڕووی سیمیۆلۆژییەوە واتای گۆڕستان لێکبدەینەوە. گۆڕستان شوێنێکە مردووەکانی تێدا دەنێژرێت. دەلالەتە لە ترس، شوێنێکی ترسناکە، تەنانەت لە زۆربەی کتێبەکان بە دەلالەتی زیندان و شوێنی کاتی هاتووە. لەلایەکی گۆڕ شوێنی کاتییە و مرۆڤ دوای مردنی بۆ ماوەیەکی کاتی لەوێ دەمێنێتەوە، دوایی بۆ مەیدانی لێپرسینەوە دەبردرێت، جا بۆ بەهەشت، یان دۆزەخ. لەم هەقایەتەدا گۆڕستان هەمان ڕۆڵ دەبینێت، شوێنێکی جێگر و وەستاوە، بەڵام ڕووداوەکانی لەسەر و لە دەوردا ڕوودەدەن. هاوکات گۆڕستان وەکو شوێنێك فەزایەکی دیاریکراوە، هەقایەتخوان وەکو وێستگەیەکی گواستنەوە وێنای دەکات، گواستنەوە لەنێوان دوو دنیادا. دنیای واقیع و دنیای پەرییان. ((کاتێ ئەوان سینیە قاورمە لەسەر گۆڕەکە دادەنێن و پشتی پێ هەڵدەکەن و دەگەڕێنەوە، کوڕەکەچەڵ خێرا پەلاماری گۆشتەکە دەدا تا بیخوا. لەو ساتەدا دوو سێ پەری ئامادە دەبن و سینیە قاورمە و کوڕەکەچەڵ هەڵدەگرن و دەڕۆن. کەم یان زۆر دەڕۆن کەس نازانێ خوا خۆی نەبێ تا دەگەنە کۆشکێك لەسەر قولەی قاف.)) [تۆفیق،٢٠٠٠،ل٣٠٩] گۆڕستان فەزایەکی وەستاوە، هەرچی گۆڕانکارییە لە دەورووبەریدا ڕوودەدەن، ئەو تەنیا هۆکارێکە بۆ زەمینەسازی و ڕەخساندنی بوار بۆ ڕوودانی ڕووداوەکان، بۆ جووڵەی پاڵەوان و کەسەکان. کات دیاریکراو نییە، چونکە دەبێ پێوەندییەکی لۆژیکی لەنێوان فەزای گۆڕ و گۆڕستان لەگەڵ واقیع هەبێت. ئێمە دەزانین بەپێی تێڕوانینی ئایینەکان کاتی مردن دیار نییە، هاوکات کاتی ڕۆژی دواییش دیار نییە، بۆیەیش لەم هەقایەتەدا کاتی گواستنەوەی کوڕەکەچەڵ و وەزیر و سوڵتان بۆ دنیای پەرییان، یان کۆشکی سەر قوللەی قاف نادیارە. بە ڕستەی (کەم یان زۆر دەڕۆن کە کەس نازانی خوا خۆی نەبێ)، هەمان نادیاری و

دیارنەبوونی کاتەکە پاتە دەکاتەوە. ئەم فەزا وەستاوە بیرۆکەی ئەوەمان دەداتێ، کە کاتی گۆڕ، یان وێستگەی گواستنەوە بۆ دنیایەکی دیکە دیار نییە. فەزای گۆڕستان وەکو شوێنێکی نەجووڵاو ڕۆڵی گواستنەوەی نێوان دوو دنیا دەبینێت. لە پشت ئەمەوە ڕەهەند و فەزای ئایینی دەدۆزینەوە، چونکە شوێنەکە(گۆڕستان) دەبێتە ناوەندێک بۆ ڕەوانەکردنی چەندین کەس لەوانە سوڵتان، وەزیرەکان و کوڕەکەچەڵ. سوڵتان و وەزیرەکان وەکو خاوەن دەسەڵات لەوێ زیندانی دەکرێن، واتە سزا دەدرێن، کەچی کوڕەکەچەڵ وەکو چینی هەژار پاداشت دەکرێ و لەگەڵ یەکێك لە پەرییەکان شەو ڕادەبوێرێت. لەلایەکی دیکە شوێنی دیکە، وەکو شوێنێکی جووڵاو فەزایەکمان بۆ دروست دەکات، چونکە ئەم شوێنانە دەگۆڕێن. لیرەدا مەبەستمان لە جووڵانەوەی شوێن ئەوە نییە شوێنەکە لە جێیەکەوە بچێتە جێیەکی دیکە، بەڵکو مەبەستمان گۆڕانی شوێنەکانە، بەمەیش فەزایەکی جووڵاومان دەداتێ. دوای ئەوەی کوڕەکەچەڵ دەبەنە لای شاژنی پەرییان، ئەویش دەڵێ بچۆ لەگەڵ یەکێك لە پەرییەکان بە دڵی خۆت ڕابوێرە. ((کوڕەکەچەڵ ئێستا کە تۆ بووی بە میوانی ئێمە بە ئارەزووی خۆت پەرییەك هەڵبژێرە و کەیف و سەفای لەگەڵ بکە تا بەیانی. بۆ بەرەبەیان شاژنی پەرییان ناردی بە شوێن کوڕەکەچەڵدا و وتی: ها ئەم شەو چۆنت ڕابوارد؟ ئەویش وتی: خانم زۆر خۆش بوو بەڵام هیچیان بە تاڵێ لە زوڵفی تۆ نابێ. هەر ئەو قسەیەی کرد شاژنی پەرییان زللەیەکی لێدا، کاتێ کوڕەکەچەڵ هاتەوە هۆش خۆی تەماشای کرد لەنێوان هەسەن مەیمەنی وەزیری سوڵتان مەحموود و ژنەکەیدا لەسەر جێگەی خەوتیاندایە.)) [تۆفیق،٢٠٠٠،ل٣٠٩] جێی خەوتن دەبێتە شوێن و فەزایەکی جووڵاو، چۆن؟ سێ جار کوڕەکەچەڵ دەچێتەوە سەر گۆڕەکە، ئەویش بە فەرمانی هەر یەك لە وەزیرەکان و سوڵتان، بۆ ئەوەی بچێتەوە وڵاتی پەرییان، چونکە هەموو جار شاژنی پەرییان ئەو پرسیارە لە کوڕەکەچەڵ دەکاتەوە، شەوەکەت خۆش بوو؟ ئەویش هەر دەڵێ: ناگا بە تاڵێ زوڵفی تۆ. ئەمەیش هەموو جارەکان زللەیەکی لێدەدا و فڕێدەداتە ناو جێی خەوتنی هەریەک لە وەزیرەکان و سوڵتان. بۆ ئەوەی بۆ وەزیرەکان و سوڵتانی بسەلمێنێ لای پەرییەکان هاتووە، دەچێتەوە سەرگۆڕەکە. کەواتە گۆڕەکە هەر شوێنی خۆیەتی، بەڵام جێی نووستنی وەزیرەکان و سوڵتان دەگۆڕێت، واتە لە ڕووی مەعنەوەییەوە جێگاکان گۆڕان و تووشی باری جووڵان بوون. خوێنەریش بیرکردنەوە و وێناکردنەکانی بۆ جێنووستنەکان دەگۆڕێت. شاژنی پەرییان بۆ ئەوەی هەردوو وەزیر و سوڵتان بگوازێتەوە لای خۆی بۆ لێپرسینەوە، دێ بەو ڕێیە زەمینەسازی دەکات، ئەویش سێ جار کوڕەکەچەڵ دەنێرێتەوە دنیای واقیع، بەڵام هەر جارەی بۆ ناو جێی یەکێك لە وەزیرەکان و جارێکیش بۆ ناو جێی سوڵتان.

وەگێڕ بۆ ئەوەی بە لێکدانی ڕووداو و شوێنەکان فەزایەك بۆ خوێنەر دروست بکات، هەندێ ڕێی ناڕاستەوخۆ و هونەری دەگرێتەبەر، خوێنەریش ئەم شتانە لە چوارچێوەی فەزای گێڕانەوەدا ئاشکرا دەکات، بەتایبەتی گواستنەوەی کورەکەچەڵ بۆ ناو جێی وەزیرەکان و سوڵتان. ئەم گواستنەوەیە بۆ دەکرێت؟ بەپێی لێکدانەوە و باوەڕی ئایینی (بەتایبەتی ئایینی ئیسلام) مرۆڤ لە دوای مردنی دەگوازرێتەوە بۆ ناو گۆڕ و لەوێ زیندانی دەکرێت تا ڕۆژی دوایی بۆ ئەوەی لەسەر ئەو کردەوانەی لە دنیای واقیعدا کردوویەتی لێپرسینەوەی لەگەڵ بکرێت. وەزیرەکان و سوڵتانیش بەم هۆیەوە لە دنیای واقیعەوە بۆ دنیای پەرییان (دنیای قیامەت) دەگوازرێنەوە و زیندانی دەکرێن. بەڵام "هەیاس" دەتوانێ بە زیرەکی خۆی ڕزگاریان بکات. کەواتە وەزیرەکان و سوڵتان دەکەونە نێوان دنیای واقیع و دنیای پەرییان. واتە فەزای (ئێرە) و (ئەوێ). سەرەتای هەقایەتەکە کاتێك سوڵتان چاوی بە پەرییەکان دەکەوێ، عاشقیان دەبێت، هەوڵدەدات ئەو ڕێیە بدۆزێتەوە، کە بە پەرییەکانی دەگەیەنێت. دوای زانینی نهێنی ڕێیەکە فەزای وەستاو لە کار دەکەوێت، واتە چیتر گۆڕەکە بیری سوڵتان داگیر ناکات، بەڵکو پەرییەکان واتە چێژ و خۆشی دەروون و مێشکی داگیردەکەن. کەواتە (ئەوێ) لە زەین و بیری سوڵتاندا فەزایەک دروست دەکات و خۆی ، لە مێشکیدا بەرجەستە دەکات، هەرچی (ئێرە)یە ئەوا لە کاتی ئێستادا خۆی بەرجەستە دەکات. لەنێوان (ئێرە)ی کاتی ئێستا و (ئەوێ)ی کاتی داهاتوودا، لە ڕێی لێکدانی فەزای جووڵاو وەستاودا هەردوو کاتەکە بە یەک دەگەیەندرێن. بەمەیش ڕەوتی هەقایەتەکە دەگاتە خاڵی کۆتایی.

٢. فەزای باو/ نامۆ

لە دەقی هەقایەتی فۆلکلۆرییدا شار زۆرترین پانتایی داگیر دەکات، هاوکات هەقایەتخوان هەوڵدەدا هەموو بیرکردنەوەی بخاتە سەر وەسفێکی نایاب. ئێمە کە دەڵێین شار لە هەقایەتدا، مەبەستمان چەمکی شار بە واتا مۆدێرنەکەی نییە، بەڵکو وەکو شوێنێک مرۆڤەکان بە کۆمەڵدا تێیدا دەژین. هەرچەندە لە ڕێی وەسفەکانەوە بۆ شار لە هەقایەتی فۆلکلۆرییدا دەردەکەوێ، شار هێندێ بنەمای شاری تێدایە، وەك کۆشك و تەلاری پاشا،خانووی بەرز، خوێندنگە...تاد. کەواتە شار سەرچاوەی ژیان و جووڵەیە، چوارچێوەیەکە خەڵک بەشێوەیەکی ئاسایی و باو تێیدا دەژین. ئەمە فەزایەك لای خەڵکی دروست دەکات، لە چوارچێوەی ئەو فەزایەدا دەژین. بەڵام هەر کاتێ بارودۆخ گۆڕا، بیرکردنەوەی شارستانی و دەسەڵات گۆڕا، ئەوا فەزایەکی نامۆ لای خەڵکی دروست دەبێت. ((هەموو ئەو شتانەی نووسەر لە دەقی گێڕانەوەییدا بە دەستودڵەوە دەیکات، تەنێ دیکۆر و چوارچێوەیەك نین، بەڵکو

فەزایەك لە دەربڕین و دەستەواژەکانی تێدا بەرجەستە دەکات.)) [کریفل،٢٠٠٢،ل٧٤] کەواتە شار تەنیا چوارچێوەیەکی ڕووت نییە، بەڵکو فەزایەکە خەڵک تێیدا دەژین و هاتووچۆ دەکەن، بە درێژایی کاتیش ژیان شێوەیەکی ئاسایی و باو وەردەگرێت، هەر کاتێ گۆڕانکاری ڕوویدا ئەو ژیانە باوە دەگۆڕێ بۆ بارودۆخێکی نامۆ و سەیر.

لە هەقایەتی (پاشای حەوت کوڕە)دا، پاشایەك حەوت کوڕی هەیە، خێزانەکەی دووگیانە و خۆی دەچێتە سەفەر، بە کوڕە گەورەکەی دەڵێ: ئەگەر سکەکەی دایکت کوڕ بوو بیکە ئاهەنگ، ئەگەریش کچ بوو بیکوژە. دوای ئەوەی دایکی کچێکی دەبێت، کوڕە دڵی نایەت بیکوژێ و دەیداتە ئاشەوانێك. دوای چەندین ساڵ کچە گەورە دەبێت، ڕۆژێک پاشا ڕێی دەکەوێتە ئەوێ، چاوی بە کچە دەکەوێ و شەیدای دەبێت. داوای دەکات، کوڕەکەیشی زۆر هەوڵدەدا، بەڵام پاشا پێداگری دەکات، ناچار دەڵێ ئەوە کچی خۆتە، پاشاش لە داخان هەم کچە و هەم کوڕە لە شار دەردەکات. ((برا و خوشك یەکی سواری وڵاخێک بوون و چییان پێویست بوو بردیان و لە وڵات و مەملەکەتی باوکیان دەرچوون. کەم یان زۆر ڕۆیشتن کەس نازانێ خوا خۆی نەبێت تا ڕێیان کەوتە شارێک. تەماشایان کرد شار مات و خامۆشە. خەڵکەکەی دەڵێن خۆڵی مردوویان بەسەردا کراوە.)) [تۆفیق،٢٠٠٢،ل٣٢٩] لەم شارەدا پێشتر خەڵکەکە ژیانێکی ئاسایی و باویان هەبووە. ڕۆژانە خەڵک ڕۆیشتوونەتە سەر کاریان. خەڵک بەو ژیانەیان ڕاهاتوون و شێوەیەکی باوی وەرگرتووە، بەڵام ئەم شێوە باوە تێکدەچێ، واتە فەزای ژیان و فەزای شار تێکدەچێت. ((کوڕی خۆم ماوەیەکە تووشی بەڵایەك بووین و گرفتاری دەردێکین هەرچەند دەکەین تیمار ناکرێ. ئەژدیهایەك سەرچاوەی ئاوی شارەکەی لێگرتووین و هەر ڕۆژەی داوای کچێکمان لێدەکات بیخوا و ئەوجا ئاومان بۆ بەردەداتەوە.)) [تۆفیق،٢٠٠٢،ل٣٢٩] هاتنی ئەژدیهایەك بۆ شار و گرتنەوەی سەرچاوی ئاوی شار، ئەو شێوازە باوەی ژیان تێکدەدات. دوای هاتنی ئەو ئەژدیهایە ناخۆشی و فەزایەکی نامۆ باڵ بەسەر تەواوی ژیانی خەڵکدا دەکێشێ. لێرەوە شار فەزایەکی ترسێنەر وەردەگرێت، جوانییەکانی بەهۆی ئەو ترس و فەزا نامۆیە بزر دەبن. هەموو خەڵک لەگەڵ خۆرهەڵاتن چاوەڕێن، ئەندامێک لەوان پێشکەش بە دیو بکرێ، تاکوو ئاوی ئەو ڕۆژەیان بۆ بەربداتەوە. لەلایەکی دیکە هەموو خێزانێک ئەوانەی کچیان هەیە، ناویان لە لیستێکدا نووسراوە، بۆ ئەوەی هەرکە نۆرەیان هات، کچەکەیان بکەن بە قوربانی. ئەم فەزا نامۆیە بۆمان دەردەخات، کچ لە کۆندا بۆ قوربانی بووە، قوربانیش چ لە میتۆلۆژیا و چ لەهەقایەتی کۆندا هەمیشە لە کاتی بوونی مەترسی و توندوتیژییدا بووە. ((قەیرانی قوربانیدان لە ترۆپکیدایە و لە باڵادەستی توندوتیژی دوولایەندا مانای خۆی دەدۆزێتەوە.)) [ئەلرەبیعۆ،٢٠٠٧، ل٥٧] کۆمەڵی کۆن کاتێك هەستی بە مەترسی و توندوتیژی کردووە، یەکراست وەکو بەهایەکی پیرۆز پەنای بۆ قوربانی بردووە. لە کۆندا مرۆڤ بۆ قوربانی بووە، لەوەشدا ڕەگەزی کچ زۆرتر ئەم ئەرکەی بەرکەوتووە. بەڵام ئەوەی لەم هەقایەتەدا بۆمان دەردەکەوێت، کاتێ نۆرەی قوربانی دەگاتە کچی پاشا، پاڵەوان و کەسی ڕزگارکەر دەردەکەوێت. ئەم تێڕوانینە ڕەهەندی فیکریی لە پشتەوەیە، کە چینی باڵادەست و بۆرژوا نابێ ببن بە قوربانی، بەڵکو ئەوەی دەبێ ببێتە سووتەمەنی و بکرێتە قوربانی چینی هەژارە. بۆ ڕەواندنەوەی ئەو فەزا ڕەشبینی و نامۆیە، هاوکات بۆ ڕزگارکردنی کچی پاشا، پاڵەوان دەردەکەوێت. دوای کوشتنی ئەژدیها خۆشی و شادی بۆ شار دەگەڕێتەوە. ئەژدیها هەرچەندە وەکو هێزی خەراپەکار دەردەکەوێ، بە بڕوای ئێمە مرڤی کۆن بۆ وێناکردنی سروشت ئەمەی کردووە.، چونکە نەیتوانیوە باری هێزی سروشت ببات، هاتووە لە شێوەی دێو و ئەژدیها وێنایکردوون. هەر ئەم ڕزگارکەرە دوای ئەوەی دەیانەوێ بۆ شارەکەی خۆیان بگەڕێنەوە، بە هەمان شێوە تووشی شارێکی دیکە دەبن، هەمان فەزای نامۆیی تێدایە و دێوێك سەرچاوەی ئاوی گرتۆتەوە. لە ڕەهەندە سیمیۆلۆژییەکەیدا شار دوای ئەوەی فەزا و بارودۆخێکی ئاسایی و باو وەردەگرێت و لەسەر شێوازێك دەڕوات، دەبێتە ناوەندێك بۆ بەرهەمهێنانی بیر و هزر و شارستانییەت، لێرەوە گەورە دەبێت، گەشە دەکات. هزرەکان تێیدا لە دایک دەبن، بەریەک دەکەون. ئەم بەرهەمانەی مرۆڤ لەلایەن هێزێکی لە خۆی گەورەتر و بەهێزتر تووشی هێرشکردن دەبێت. شار و فەزاکەی هەمیشە بەر ئەم جۆرە هێرشانە دەکەون. هەرچەندە ڕەنگە ئەم بۆچوونەی ئێمە پتر بۆ ڕۆمان وەك بەرهەمی شاری مۆدێرن دروستتر بێت، بەڵام بەپێی پێوانەی بیرکردنەوەی مرۆڤی کۆن بۆ فەزای شار لە کۆنیشدا ڕاستە.

شار لە هەقایەتی فۆلکلۆری کوردییدا وەسفی وردی ناکرێت، بۆ نموونە شەقامەکانی، کۆڵانەکانی، باخچەکانی، خانووەکان...تاد، بەڵکو تەنیا ناویان بە گشتی دەهێندرێت. بە بڕوای ئێمە بۆ دوو هۆکار دەگەڕێتەوە. یەکیان شار بە واتا مۆدێرنەکەی هێشتا دروست نەببوو، واتە مرۆڤ هێشتا تەواو لە سروشت دانەبڕابوو. دووەمیان وەگێڕ و کارەکتەرەکان لەسەر بابەتی گەورە کاریان کردووە، بۆ شتە بچووکەکانی دەورووبەری مرۆڤ شۆڕنەبوونەتەوە، وەکو پێشتریش باسمان کرد ململانێیەکە، ململانێی نێوان دوو هێزی چاکە و خەراپەیە. کەواتە ململانێیەکە هێشتا بۆ ئاستی چینایەتی دانەبەزیوە. بۆیەیش وەسفەکان زۆر کەمن، وەسف بەگشتی لە هەقایەتی فۆلکۆرییدا زۆر کەمە، تەنیا وەسفی پاڵەوان و هێزی خەراپە دەکرێ، جارجاریش وەسفی شتەکانی دەرووبەری ئەم دوو هێزە دەکرێت.

٣. فەزا لەنێوان مانەوە و ڕۆیشتندا

هەقایەتی فۆلکۆری کوردی وەکو تایبەتمەندی هەقایەتی گشت میللەتان زۆرترین کۆنتاکتی لەگەڵ سروشت هەیە. لێرەوە ئێمە مامەڵە لەگەڵ دوو شوێن دەکەین، هەر یەکەشیان ڕۆڵیان لە دروستکردنی جۆرێک لە فەزا هەیە، ئەوانیش چیا و دەشتودەرە.

دەشتودەر پانتاییەکی گەورە و شوێنێکی کراوەیە، پتر دەلالەتی ڕۆیشتن و ڕێبوار دەگەیەنێت. لە زۆربەی هەقایەتەکاندا دەشت ڕۆیشتن تێیدا ئاسانترە. مرۆڤ بە دەگمەن لە دەشت و پانتایی دەمێنێتەوە و جێگر دەبێت. ئەگەر بۆ مانەوەیش هەڵیبژێرێت، ئەوا بۆ ماوەیەکی کەم و کاتی دەبێت. کەواتە دەشت و تەختایی شوێنێکە بۆ جووڵە و بزووتن. لە هەقایەتی (ئەحمەد و کچی قاقانی چین)دا، پیرەژن و پیرەمێردێک تاقە کوڕێکیان هەیە. دوای ئەوەی پیرەمێرد دەمرێ، کوڕە هەوای سەفەر و گەڕان لەسەری دەدات، بۆیەیش بە دایکی دەڵێت: دەڕۆم. هەرچەندە دایکی ڕازی نابێت، بەڵام کورە پێداگری دەکات. دایکی شیرێکی دەداتێ بۆ بەرگریکردن لە خۆی. ((ئەحمەد دەستی پیرەداکی ماچ کرد و شیرەکەی لە مل کرد و سواری ئەسپەکەی بو و ڕۆیشت. زۆر دەشتی سەوز و چیای سەخت و ڕووباری خوڕی بینی. هەر ڕۆیشت ڕۆیشت تا شل و شەکەت بوو. ئینجا لە ئەسپەکەی دابەزی. ئەسپەکەی بەڕەڵلای ناو سەوزە گیا کرد بۆ ئەوەی بۆ خۆی بلەوەڕێ خۆشی لەسەر زەوی دانیشت و سفرەی ڕاخست ئەو خواردنەی هێنابووی لەسەر سفرەی دانا و کە ویستی دەست بە خواردن بکا، سوارێک لەسەر سەری حازر بوو.)) [گەردی،٢٠١٤،ل١٨٨] لە ڕێی هێندی وەسفی کورتی دەشتەوە فەزایەك دروست بووە، فەزایەکە لە شوێنێکی کراوەیە. پاڵەوان و کەسەکان دەشت وەکو وێستگەیەك بۆ پشوودانێکی کورت بەکار دەهێنن. هەقایەتخوان لە ڕێی هێندێ وەسفی خێرا و سەرپێی بە فەزای ئەو دەشتەمان ئاشنا دەکات. بۆیەیش ئەمە دەکات ((چونکە ئێمە شتەکان تەنیا بە چاو دەبینین، بەڵام ئەوان لەبارەی خۆیانەوە بە ئێمە دەڵێن، یان کەسانی تر لەبارەی ئەوانەوە بە ئێمە دەڵێن، بەڵام ئەو کەسانە نین کە دیانناسین، بەڵکو لەبارەیانەوە هەواڵمان پێدەدرێت. ئەمەیش تەنیا لەبارەی مرۆڤەکانەوە نییە، بەڵکو لەبارەی هەموو شت و شوێنێکە، بۆ نموونە ئەو شوێنانەی بۆیان نەچووین، بەڵام بۆمان وەسف دەکرێت.)) [بوتور،١٩٨٢،ل٥] لە ڕۆمان و چیرۆکدا رەنگە وەسفەکان درێژ بن، بەڵام لە هەقایەتی فۆلکلۆرییدا هەمیشە وەسفەکان کورت و خێران. بۆ نموونە لەم هەقایەتدا کاتێك وەسفی دەشت دەکرێ تەنیا بە وەسفی: دەشتی سەوز، وەسفکراوە. لە ڕێی ئەم وەسفە کورتەوە دوو دەلالەتمان دەبێت، یەکیان ئەوەیە شوێنەکە زۆر بایەخی لەناو هەقایەتەکەدا نییە، بە واتای ئەوەی شوێنێکی کاتییە، شوێنێکە فەزایەکی کورتی هەیە، دووەمیان کاریگەری کەمی لەسەر ڕووداو و کەسەکان هەیە. ئەم بۆچوونەمان بە واتای سفرکردنەوەی پێگەی ئەو شوێنە نییە، چونکە بارتەقای قەبارەی خۆی ڕۆڵ دەبینێت. بۆ نموونە لەو کاتە کەمەی دانیشتنی پاڵەوان لەوێ، سی سوار دێن و هەرسێکیان دادەنیشن و لەگەڵ پاڵەوان نان دەخۆن.

هەرچی چیا و شوێنی بڵندە، دەلالەتی مانەوە و خۆقایمکردن دەگەیەنێت. دەبینین کۆشکی پاشاکان، کۆشکی دێوەکان و کۆشکی شای پەرییان دەکەونە چیای بەرز و شوێنی سەخت و دژوارە. هەر لەم هەقایەتەدا دوای ئەوەی پاڵەوان لەناو ستوونێکی بەرد کچی قاقانی چینی دەرهێنا و بردی. ((ئەحمەد کچەکەی لەناو ستوونەکە دەرهێنا و سواری پاشکۆی ئەسپی خۆی کرد. کچەکە ڕێگای کۆشکی باوکی پیشانی ئەحمەددا و ئەحمەد ئەسپی تاودا و ڕۆیشت. هاژوای تا گەیشتە کۆشکی قاقان و چووە ژوورەوە.....ئەحمەد داوای لە قاقان کرد کۆشکێکیان بۆ لە ناوەندی دەریا دروست بکات بۆ ئەوەی کچەکەی شوێنی ئەمین بێ و دەستی نەیارانی پێ نەگا و ئەویش لەوێ بپارێزێ.)) [گەردی،٢٠١٤،ل٢٠٠] بە بڕوای ئێمە و بەپێی لێکدانەوە و لۆژیکی گێڕانەوە دروست ئەوەیە ئەو کۆشکە لەناو دەریا دروست ناکرێ، بەڵکو دەبێ شوێنەکە سەر چیا و شوێنێکی بڵند بێت، چونکە دوای ئەم پەرەگرافە باسی قاندرمە دەکرێت. ((ئەحمەد کەچکەی بردە ناو کۆشکەکە و داوای لێکرد هەرچی بێ قاندرمە بۆ کەس شۆڕنەکاتەوە. خۆیشی هەموو جارێ کە دەچووە دەرەوە قاندرمە پەتەکەی لەسەر کۆشکەکە شۆڕ دەکردەوە ە بە پەتەکەدا دەهاتە خوارێ.)) [گەردی،٢٠١٤،ل٢٠١] ئاشکرایە شۆڕکردنەوە و هەڵکێشانی قاندرمە ئاماژەیە بۆ بوونی شوێنێکی بڵند و سەخت، چونکە بوونی دەریا و ناو دەریا لەگەڵ شۆڕکردنەوەی قاندرمە نایەتەوە و لۆژیك نییە. ڕەنگە ئەم هەڵەیە بۆ بیرکردنەوە و خستنەسەری هەقایەتخوان بگەڕێتەوە. چونکە یەکێک لە خەسڵەتەکانی هەقایەتخوان لە هەقایەتی فۆلکلۆری کوردی، هەقایەتخوان دەتوانی دەسکاری ڕووداوو ناوی کەسەکان و شوێنەکان بکات، چونکە هەقایەت بەشێوەیەکی زارەکی دەگوازرێتەوە، جا لە هەر سەردەمێك هەقایەتخوانێك دەیگێڕێتەوە.

چیا و بڵندایی بەشێکن لە فەزای جوگرافی، مرۆڤەکان بۆ خۆشاردنەوە و بەرگریکردن لەخۆ پەنا بۆ چیا دەبەن. پاڵەوان بۆ ئەوەی خۆشەویستەکەی لە دەستی دوژمن بپارێزێت، کۆشکێکی لە شوێنی بەرز بۆ دروست دەکات کەواتە بردنی خۆشەویستەکەی بۆ شوێنی بەرز دەلالەتی بوونی بەرەی خەراپە و دوژمنە. لە کۆشکەکە پاڵەوان پتر هەست بە ئارامی و پارێزراوی دەکات. بۆیەیش

داوا لە خۆشەویستەکەی دەکات، بە هیچ شێوەیەك قاندرمە بۆ کەس هەڵنەداتە خوارەوە. لێرەوە دوانەی دژوازی (بەرز/ نزم) هەیە، بەهۆی ئەم دوانە دژوازەوە هاوسەنگی فەزای بەرزی و نزمی ڕاگیراوە، چونکە خوێنەر دەکەوێتە ناو فەزایەکەوە، هەست دەکات مەترسییەک لەسەر ژیانی خۆشەویستەکەی پاڵەوان هەیە.

٤. فەزای خەون و ئەفسانە

کاتێک باسی خەون دەکەین، دەروون و کاریگەرییەکانیمان لەسەر دەروونی مرۆڤ بیردەکەوێتەوە. ئاشکرایە دەروونناسێکی وەکو "فرۆید" لە ڕێی خەونەوە لێکدانەوەی بۆ کێشە و نەخۆشییە دەروونییەکانی مرۆڤ دەکرد. لەلایەکی دیکە "گریماس" گرینگی زۆر بە خود دەدا. بەتایبەتی لەڕووی دەروونییەوە لە توێژینەوە سیمیۆلۆژییەکاندا خود بایەخی زۆرە. کەواتە هەر کردەوەیەك خود ئەنجامی دەدات، بە دوو قۆناغدا دەڕوات. قۆناغی هەست و قۆناغی بیرکردنەوە. کەواتە سەرەتا خود هەست دەکات، دواتر بیردەکاتەوە، ئینجا کردەوەیەک ئەنجام دەدات. ((پێش هەر کردەوەیەك بیرکردنەوە هەیە، کە هەستکردن لە پێشتریەتی، واتە پرۆسێسەکە بەشێوەی زنجیرەیی و قۆناغ بە قۆناغە. ئەو ژیانەی گۆشەنیگایەکی هەستەکی بەسەریدا زاڵە، کارێکە لە دەست مرۆڤ نییە، چونکە بیرکردنەوەی مرۆڤ ناتوانێ جەوهەری نموونەیی شتەکان دیاری بکات، تاکوو بەم قۆناغانەدا نەڕوات:
ئاگەدارکردنەوە شێوەگرتن یادگە سەرەتای هەستکردن بیرکردنەوە.)) [یوسف،٢٠٠٥،ل٧٢] کەواتە مرۆڤ لەناکاو بە قۆناغی بیرکردنەوە ناگات، بەڵکو یەکەم جار شتەکان بە هەستیدا تێپەڕ دەبن. وەکو "داڤید هیوم" پێداگری دەکات لەسەر ئەوەی هەموو بیرەکانمان ((لەبەرگرتنەوەی هەست و هەڵچوونەکانمانن، هەروەك یەکەم جار لە ڕووحەوە دەردەکەون.)) [الحداوی،٢٠٠٦،ل٩٣] زۆرێک لە سیمیۆلۆژیستەکان پتر گرینگیان بە ماددییەت لەجیاتی هەستەکان دا، بۆ نموونە "چارلس پێرس" کە چەمکی هەستەکانی لە توێژینەوە سیمیۆلۆژییەکاندا سنووردار کرد.

خەون وەکو بەشێک لە ژیانی مرۆڤ، لە زۆر باردا وەکو پێویستییەك دەردەکەوێت. ئێستایش زۆرێک لە مرۆڤەکان بۆ ڕاڤەکردنی ژیانیان خەون دەکەنە پێوەر و ژێدەر. خەون بارێکی دەروونییە، مرۆڤ بە جەستە و دەروون لەگەڵی دەژی. بە بڕوای "فرۆید" تاکو عەقڵی ئاگایی مرۆڤ کار بکات، خەون پەیدا نابێت. بەڵام هەر کاتێ مرۆڤ عەقڵی ئاگایی لە کار کەوت، بۆ نموونە خەوت، ئەوا عەقڵی نائاگایی و خەون دەردەکەون. خەونیش باشترین مەیدانێکە عەقڵی نائاگایی غەریزە چەپێندراوەکانی پرۆسێسە دەکات. هەر ئەم دەروونناسە خەون وەکو زمانێکی هێمادار بۆ هەموو ئەو شتانەی لە ژیاندا ڕوودەدەن دادەنێت.

لە زۆرێک لە هەقایەتی فۆلکلۆری کوردیدا خەون دەبێتە داینەمۆی ڕووداوەکان، هەر لە سەرەتاوە پاڵەوان یان یەکێك لە کەسایەتییەکان خەونێک دەبینێ و لەوێوە ڕووداوەکان ئاراستە دەکرێن. لە هەقایەتی (ئەحمەد و محەمەد)دا، پاشایەک هەیە و خەونێک دەبینێ. ((ڕۆژێك پاشایەك دەبێت، خەون ئەبینێت، لە خەویا هێلکەیەک لەسەر بزمارێک دانراوە، بەیانی لە خەو هەڵدەستێ، ژنەکەی و کوڕەکانی بانگ دەکات، دەڵێ: من ئەمرم. ماوەیەکی پێ ئەچێ پاشا ئەمرێ، هەردوو کوڕەکەی منداڵن.)) [حەسەن،٢٠٠٦،ل٢١] ئەم خەونەی پاشا دەبێتە بزوێنەری ڕووداوەکانی پاشتر. سەرەتا دەبێ بزانین دەلالەتی هێلکە چییە؟ ئەمە کۆمەکمان دەکات تاکوو پتر لە ڕووداوەکان بگەین و بزانین چۆن ئەم خەونە فەزایەکی ئێستاتیکی دروستکردووە. هێندەی سەیری خەونامەکانی (ئیبن سیرین، ئبن شاهین)مان کرد، هەردووکیان لێکدانەوەکانیان بۆ هێلکە لە خەوندا بۆ دەلالەتبوونی منداڵ دەگەڕاندەوە. لەلایەکی دیکە هێلکە دەلالەتە بۆ بوونی ماڵ و سامان. بۆیەیش لە هەقایەتەکەدا هەمان پێشبینی دێتەدی. ئەمە دروستکردنی فەزایەکە بۆ خوێنەر، بۆ ئەوەی ئاماژەکان لێکبداتەوە. ((جا منداڵەکان هەموو ڕۆژێک ئەو هێلکەیە دەبەنە بازاڕ دەیفرۆشن، تاجرێک هەیە، تاجرەکە هێلکەکانیان لێ دەکڕێ و سێ ڕۆژ هێلکەی بۆ دەبەن. داوایان لێ دەکا جێگەی کۆترەکەیان پێ بڵێت ئەو کۆترەش پێی دەڵێن کۆتری ئەفسوناوی، هەرچی کەسێك سەری کۆترەکە بخوات بۆ بەیانی کوپەیەك لیرە لەبن سەریا ئەبێت. ئەوەی بگەری بخوات ئەوا پلەوپایەی بەرز ئەبێت.)) [حەسەن،٢٠٠٦،ل٢١] لەم پەرەگرافەدا لێکدانەوەی و ئاماژەی خەونەکە ڕوونکراوەتەوە. کەواتە سەرەتا خەونێک هەبوو، ئەو خەونە خوێنەر و ڕووداوەکان ئاراستە دەکات. هاوکات فەزایەك بۆ خوێنەر چێدەکا بۆ ئەوەی لەناویدا بە دوای سەرەداو و ئاماژەکاندا بڕوات.

ئەنجامەکان:

١. فەزا چوارچێوەیەکە، یان کەشوهەوایەکە شتەکانی لەناودا دوجووڵێن، ئەم کەشوهەوایە کاریگەری ڕاستەوخۆی لەسەر بە هونەریکردنی دەقەکە هەیە. هاوکات کاریگەری لەسەر دەروون و خەیال و چێژی خوێندنەوەی خوێنەر هەیە.

٢. لە فەزای وەستاو/جووڵاو هەموو ئەو شوێنانەن، کە جێگرن و ناتوانن بجووڵێندرێن. ئەو شوێنە جێگرانە بەرانبەر ئەو شت و شوێنە جووڵاوانەی تر فەزایەکی هونەری دروست دەکەن، بەمەیش بەردەوامی بە ڕەوتی گێرانەوە دەدەن.

٣. شار سەرچاوەی ژیان و جووڵەیە، چوارچێوەیەکە خەڵک بەشێوەیەکی ئاسایی و باو تێیدا دەژین. ئەمە فەزایەك لای خەڵکی دروست دەکات، لە چوارچێوەی ئەو فەزایەدا دەژین. بەڵام هەر کاتێ بارودۆخ گۆڕا، بیرکردنەوەی شارستانی و دەسەڵات گۆڕا، ئەوا فەزایەکی نامۆ لای خەڵکی دروست دەبێت.

٤. هەقایەتی فۆلکۆری کوردی وەکو تایبەتمەندی هەقایەتی گشت میللەتان زۆرترین کۆنتاکتی لەگەڵ سروشت هەیە. ئێمە مامەڵە لەگەڵ دوو شوێن دەکەین، هەر یەکەشیان ڕۆڵیان لە دروستکردنی جۆرێک لە فەزا هەیە، ئەوانیش چیا و دەشتودەرە. دەشتودەر پانتاییەکی گەورە و شوێنێکی کراوەیە، پتر دەلالەتی ڕۆیشتن و ڕێبوار دەگەیەنێت.

سەرچاوەکان:

ا- بە زمانی کوردی

١. ئەلرەبیعۆ (ترکی عەلی)، ٢٠٠٧، توندوتیژی و پیرۆزی و سێکس لە میتۆلۆژیای ئیسلامییدا، و:ئاوات محەمەد، چاپخانەی ئەندێشە، سلێمانی.

٢. تۆفیق (محەمەد حەمەساڵح)، ٢٠٠٠، هۆنراوە و چیرۆکی فۆلکلۆری کوردەواری، کۆکردنەوە و ئامادەکردن، بەرگی یەکەم، وەزارەتی ڕۆشنبیریی، بەڕێوەبەرێتی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی، سلێمانی.

٣. حەسەن (مەولوود ئیبراهیم)، ٢٠٠٦، هێلکەی نامی، کۆکردنەوە و پێشەکی و پەراوێزی بۆ نووسیوە، بەرگی یەکەم، بەشی دووەم، ئەنستیوتی کەلەپووری کوردی، هەولێر.

٤. گەردی (عەزیز)، ٢٠١٤، سێ دەرمان (هەقایەتی کوردەواری)، کۆکردنەوە و ئامادەکردن، ناوەندی ئاوێر، هەولێر.

ب- بە زمانی عەرەبی:

5. اكستنر (جوزيف)، ٢٠٠٣، شعرية الفضاء الروائي، ت:لحسن حمامة، افريقيا الشرق/المغرب، الدار البيضاء/بيروت.

6. بوتور(ميشال)، ١٩٨٢، بحوث في الرواية الجديدة، ت:فريد انطونيوس، منشورات عويدات، ط٢، بيروت.

7. جينيت (جيرار)، ٢٠٠٢، الادب والفضاء (مقال ضمن كتاب :الفضاء الروائي، مجموعة المولفين، ت: عبدالرحيم حزل، افريقيا الشرق/المغرب والدار البيضاء/لبنان.

8. حرب (حسين)، ١٩٧٩، الفكر اليوناني قبل افلاطون (سلسلة الفكر اليوناني)، دار الفارابي، بيروت.

9. الحداوي (طائع)، ٢٠٠٦، سيميائية التآويل (الانتاج الدلائل)،المركز الثقافي العربي والدار البيضاء، المغرب.

١0. الخفاجي (عماد هادي)، ٢٠٠٣/٨/٢٩، مفهوم الفضاء والمكان والحيز، جريدة التآخي، انترنت.

١1. بن ستيتي (سعدية)، ٢٠١٣/٢٠١٢، فنية التشكيل الفضائي وسيرورة الحكاية في رواية الامير لواسيني الاعرج (دراسة سيميائية)، اطروحة دكتوراة، جامعة ستيف٢، الجزائر.

١2. غالب (د.مصطفي)، ١٩٨٨، ارسطو في سبيل موسوعة فلسفية، دار الهلال، بيروت.

١3. كريفل (شارل)، ٢٠٠٢، المكان في النص، مجموعة من المولفين، (الفضاء الروائي)، ت:عبدالرحيم حزل، افريقيا الشرق/المغرب والدار البيضاء/لبنان.

١4. المرابط (عبدالواحد)، ٢٠١٠، السيمياء العامة وسيمياء الادب (من اجل تصور شامل)،دار العربية للعلوم ناشرون/لبنان، منشورات الاختلاف/الجزائر، دار الامان/الرباط.

١5. يوسف (احمد)، ٢٠٠٥، السيميائيات الواصفة (المنطق السيميائي وجبر العلامات)، الدار العربية للعلوم ناشرون، منشورات الاختلاف، المركز الثقافي العربي، الجزائر.

ج- بە زمانی فەرەنسی:

16. A.J.Greimas, (1976), Semiotiqye et sciences sociales du seuil, paris.

17. Genette, Gerard (1966), Figure1, Edition du seuil, Paris.

فضاء سرد الحكاية الفولكلورية الكردية

ملخص

جميعنا نعيش في فضاء ما، لذا فان الفضاء يرتبط بعلاقة مباشرة بحياتنا و افكارنا و تصرفاتنا. والحكاية الفولكلورية الكردية كنص سردي للاحداث لا يدور في فراغ و انما هناك فضاء يحتوية.

و بحثنا هذا (فضاء سرد في الحكاية الفولكلورية الكردية) ياتي كمحاولة لدراسة مفهوم حديث مثلما الفضاء في النص القديم والحكاية الفولكلورية. يتالف البحث في جزئين: الاول يتناول مصطلح الفضاء و مفهومة في ناحية النظرية مع بيان آراء الفلاسفة والباحثين علي مر العصور حول هذا المصطلح.

الجزء الثاني جا تحت عنوان (فضاء الثنائية في الحكاية الفولكلورية الكردية) جاء تطبيقا علي الحكاية الفولكلورية الكردية، في هذا القسم حاولنا ان نحلل دور بعض الثنائيات كالوقوف والحركة...الخ في تحقيق الفضاء السردي مع قائمة باهم النتائج التي توصلنا اليها و قائمة المصادر والمراجع.

The Space of the Story of Kurdish Folklore

Abstract

We all live in space, so space is directly related to our lives, our thoughts and our actions. The Kurdish folklore tale as narrative of events does not take place in a vacuum, but there is space to contain.

This research (The space of the story of Kurdish folklore) is an attempt to study a modern concept, like space in the old text and the folk tale. The research consists of two parts: the first deals with the term space and is understood in theory with the statement of the views of philosophers and researchers throughout the ages depending on the term.

The second part is titled "The space of the dualism in the Kurdish folklore", which is based on the Kurdish folklore. In this section we tried to analyze the duality of some binary, such as standing, movement, etc. in the realization of narrative space with a list of our findings.